

ников // Специальные коррекционные программы для дошкольников с тяжёлыми нарушениями зрения / Под ред. В. А. Феоктистовой. – СПб, 1995.

6. Солнцева Л. И. Обучение ориентировке в пространстве // Слепой ребенок в семье / Под ред. Л. И. Солнцевой. – М., 1989.

УДК: 376-056.34:616.896:376.064

Рецензент: Т. В. Скрипник,
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник

ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ З РОЗЛАДАМИ АУТИЧНОГО СПЕКТРА

Т. О. Куценко

У статті представлено сучасний зарубіжний погляд на проблему дослідження рівня розвитку комунікативних навичок у дітей з розладами аутичного спектра.

Ключові слова: аутизм, розлади аутичного спектра, комунікативні навички, комунікативна поведінка.

Исследование уровня развития коммуникативных навыков у детей расстройствами аутичного спектра

В статье представлен современный зарубежный взгляд на проблему исследования уровня развития коммуникативных навыков у детей с расстройствами аутичного спектра.

Ключевые слова: аутизм, расстройства аутичного спектра, коммуникативные навыки, коммуникативное поведение.

Assessment of the developmental level of communication skills in children with autistic spectrum disorders

The modern foreign perspective on the problem of communication skills assessment in children with autistic spectrum disorders has been presented in the article.

Keywords: autism, autistic spectrum disorders, communication skills, communicative behavior.

На сьогодні проблема ранньої діагностики та корекційної допомоги дітям з особливостями у розвитку входить до кола надзвичайно важливих, оскільки частка здорових новонароджених суттєво знижується з кожним роком. Що ж стосується розладів аутичного спектра, то ранні дослідження поширеності аутизму (Lotter, 1966) становили близько 4 осіб на 10000 людей, проте вони змінилися останніми, що наводять вже такі дані: 30-60 випадків на 10000 населення (Rutter, 2005).

До діагностичних критеріїв розладів аутичного спектра (РАС) відносять тріаду симптомів, що з'являються до трирічного віку: порушення у сфері соціальної взаємодії; порушення вербальної і невербальної комунікації; обмежена, повторювана, стереотипна поведінка, інтереси та активність. [5]

Порушення розвитку мовленнєвих та комунікативних здібностей є чи не найбільшою проблемою для осіб з розладами аутичного спектра. Наголошуємо на важливості розуміння того, що діти з РАС не просто мають труднощі набуття мовленнєвих навичок, що спричинює порушення комунікації, а також труднощі розуміння та використання невербальної поведінки у комунікативній взаємодії.

Саме тому стає очевидною необхідність дослідження й оцінки ранніх соціально-ко-

мунікативних навичок дитини з аутизмом, а саме, її здатності до розподілу й привертання уваги, здатності розпочинати й відгукуватися на соціальну взаємодію, становлення й використання комунікативних навичок. Актуальність дослідження саме цих категорій соціально-комунікативних навичок викликана, перш за все, їх впливом на подальший комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини з аутизмом. Наразі, нам нічого не відомо про дослідження комунікації у дітей з РАС в Україні.

Комунікативні проблеми при розладах аутичного спектра є більш складними, порівняно з такими при мовленнєвих розладах. Порушення розвитку експресивного мовлення має широкий діапазон, від мутизму до лексично багатого мовлення, проте з численними семантичними (пов'язаними зі значенням слів) та вербальними прагматичними (використання мовлення для комунікації) помилками. Порушення саме прагматичної сторони мовлення є відмітною рисою особи з аутизмом.

Діти з аутизмом мають значні труднощі в розумінні мовлення, особливо це стосується складної побудови запитань. Ті діти з аутизмом, що не користуються мовленням, не намагаються компенсувати цей брак використанням жестів чи міміки. Незважаючи на рівень розвитку мовлення, для особи з аутизмом типовим є неможливість розпочинати й підтримувати діалог, підтримувати цікаву для обох сторін тему розмови, зважати на зворотну реакцію співбесідника. Відмітною рисою мовлення при аутизмі є ехолоалії. Переважна більшість дітей з аутизмом мають труднощі використання займенників та мовних конструкцій з непрямым змістом.

Очевидно, що спектр порушень комунікації та мовлення при аутизмі дуже широкий, проте, у всякому разі, чи користується особа з аутизмом мовленням чи ні, найбільш характерними є порушення його соціального аспекту. Значущим є також той факт, що прагматична складова мовлення найбільш порушена, порівняно з семантикою чи синтаксисом. [4]

Збір інформації про рівень розвитку комунікативних навичок дитини з аутизмом, на нашу думку, має відбуватися в кілька етапів:

- інтерв'ювання батьків
- спостереження за поведінкою дитини в комунікативному середовищі
- стандартизована процедура оцінювання комунікативно-мовленнєвих навичок.

Кожен з етапів має свої сильні й слабкі сторони. Проте, тільки використання різних методів збору інформації, що їх ми розглядаємо нижче, надасть можливість отримати повну картину особливостей розвитку комунікативних навичок у дітей з РАС.

Інтерв'ювання батьків

На початковому етапі збору інформації про комунікативні та соціальні навички дитини з аутизмом та оцінки рівня їхнього розвитку доцільним і корисним методом є інтерв'ювання людей, найближчих до дитини (зазвичай, батьків). Інтерв'ю має включати питання про комунікативну, вербальну, символічну й поведінку дитини, а також очікувати на описові відповіді, де буде наведено приклади зазначеної поведінки. Наприклад, запитання про те, яким чином дитина просить про допомогу, привертає увагу дорослого до себе чи предметів, що її цікавлять, та просить дістати предмет, недосяжний для неї, повинні бути поставлені з метою дослідити задіяні комунікативні функції. Певна кількість запитань має стосуватися рівня розвитку вербального мовлення дитини та його розуміння. Опитування батьків буде корисним для процесу аналізу комунікативних поведінкових проявів дитини та їх відповідності комунікативним функціям в різних ситуаціях і при взаємодії з різними особами. Інформація, що її нададуть батьки чи інші особи, які добре знають дитину, на початковому етапі допоможе спрямувати подальше дослідження мовлення та комунікації до задоволення комунікативних потреб дитини з аутизмом та її найближчого оточення.

Спостереження

Один з методів збору інформації про рівень розвитку комунікативних вмінь дитини з аутизмом – спостереження за поведінкою дитини в комунікативному середовищі. Метод спостереження може застосовуватися в різних ситуаціях, як от: вдома серед членів родини (в добре знайомому середовищі), в соціальних ситуаціях поза домівкою (структурованих і неструктурованих), в групі однолітків та під час контактів з дорослими.

Комунікативні навички дитини

Спостерігаючи за дитиною в комунікативному середовищі, ми отримуємо особливо важливі відомості про випадки спонтанної комунікації дитини з аутизмом. Незважаючи на рівень розвитку її мовленнєвих навичок, кожна дитина користується поведінкою задля комунікативних цілей (наприклад, координація уваги між об'єктами та особами, використання рухів, жестів і міміки, вокалізації, адресовані партнерові по комунікації й т. ін.). Коли ж йдеться про вербальне мовлення, то час згадати про лінгвістичну модель з її трьома компонентами: формою, змістом і використанням мовлення. [1]

Оцінювання рівня розвитку комунікативних навичок дитини з РАС має відбуватися за трьома параметрами: зміст (суть повідомлення або його семантичне значення), форма (структурний аспект комунікації, що включає слова, картинки, символи та жести) й використання (мета, функція, мотив комунікації, або прагматика та соціальна складова). Спостерігаючи за поведінкою дитини з аутизмом, відстежуйте й документуйте її спроби комунікативної взаємодії за зазначеними параметрами протягом достатнього часу.

Окрім оцінювання власне комунікативних навичок дитини з РАС, вважаємо за потрібне привернути увагу читача до додаткової інформації, що може бути зібрана під час спостереження за дитиною з аутизмом, а саме:

Аналіз показників комунікативного середовища

Збираючи та аналізуючи інформацію про комунікативне середовище, потрібно провести оцінювання за двома найважливішими показниками: а) наявність можливостей для дитини ініціювати та відповідати на комунікацію, розпочату іншою особою; б) стиль взаємодії партнера (-ів) по комунікації.

Можливості для комунікації

Спостерігаючи за дитиною на протязі дня, під час звичних режимних моментів, можна отримати інформацію про її комунікативну, соціальну та символічну поведінку. Важливо також звернути увагу на той факт, наскільки комунікативне середовище здатне надати дитині можливості для взаємодії з оточуючими. Насправді, оточення може значною мірою змінюватися за критеріями кількості та якості наявних для комунікації можливостей. Тож, необхідно оцінити наскільки оточення сприяє тому, що дитина ініціює взаємодію з іншою людиною (людьми), керуючись різними комунікативними функціями (регуляції поведінки, соціальної взаємодії, привертання уваги). Чи має дитина з аутизмом можливість вступати в процес комунікації, з метою спонукати інших людей щось зробити, привернути до себе увагу, чи спрямувати увагу інших на певний предмет чи подію?

Нагода вступити в процес комунікації задля регуляції поведінки інших людей з'являється в ситуаціях, коли: дитина вимушена просити про допомогу, просити дістати предмети, що не може дістати самотужки, потрібно надати перевагу одному з бажаних предметів чи видів діяльності та треба відмовитися від об'єкту, небажаного для неї. Оцінка наявності можливостей взаємодіяти з іншими людьми для регуляції їхньої поведінки надає інформацію про необхідні заходи в організації середовища, з метою підвищити шанси та необхідність для дитини вступати в процес комунікації з цією метою.

Нагода вступити в процес комунікації для соціальної взаємодії або для координації уваги між учасниками взаємодії може з'являтися в дитини під час спільної ігрової діяльності, що

повторюється та потребує змін соціальних ролей чи дотримання черги в діях (наприклад, ігри «Ку-ку», «Де коза рогата» та ін.). Потрібно оцінити як якість, так і кількість випадків спільної діяльності протягом дня.

Стиль взаємодії в процесі комунікації

Розмірковуючи над роллю соціального контексту середовища у розвитку мовленнєвих навичок дитини з аутизмом, вкрай важливо проаналізувати вплив кожного з партнерів по комунікації один на одного. Yoder та інші (1998) визначають такі риси стилю взаємодії, що сприяє мовленнєвому розвитку дитини: а) очікування від дитини на початок комунікації (паузи, очікуючий погляд), б) розуміння поведінки дитини як комунікативної, (інтерпретація комунікативних функцій) та в) реагування на поведінку дитини, в залежності від її комунікативних функцій та відповідно до наміру дитини й рівня розвитку її комунікативних навичок (наприклад, називання предметів, що привертають увагу дитини або описування предмету, що дитина назвала). На противагу, директивний стиль взаємодії, що може перешкоджати мовленнєвому розвитку та сприяти пасивності дитини, має наступні характерні риси: а) започаткування більш ніж половини тем розмов, б) використання запитань для поновлення теми (наприклад, «Що там є?»), та в) вживання директивних висловлювань для підтримки взаємодії (наприклад, «Подивись сюди!»). Таким чином, визначення стилю взаємодії партнерів дитини з РАС по комунікації є необхідним, оскільки від того, перешкоджаючий він, чи сприятливий, залежить ступінь участі дитини в процесі комунікації. [3]

Існує ще один важливий момент в процедурі спостереження за дитиною в комунікативному середовищі – це той факт, наскільки люди, які найчастіше контактують з дитиною, здатні адаптувати власне мовлення до рівня розвитку дитини. Використання мовних конструкцій, що є поза межами розуміння дитини з аутизмом, може спричинювати її розгубленість, відсторонення та небажану проблемну поведінку внаслідок фрустрації дитини.

Стандартизовані процедури оцінювання

Стандартизовані методики оцінювання рівня розвитку мовленнєвих та комунікативних навичок, проведені у формальній ситуації тестування, дозволяють отримати важливу інформацію про окремі параметри комунікативно-мовленнєвого розвитку (як от, рівень розвитку експресивного мовлення та розуміння мовлення, навичок семантики чи фонології). Ця група методик включає діагностичні інструменти для оцінювання особливостей розвитку мовлення і комунікації в осіб різних вікових груп та порушень розвитку. Наразі існують також методики, розроблені спеціально для дітей з розладами аутичного спектра певного віку. Перелік найвідоміших та найуживаніших знарядь діагностики особливостей розвитку комунікативно-мовленнєвих навичок у дітей з РАС подано в *Таблиці*. [7]

Знаряддя. Автор	Метод. Використання
Клінічна оцінка розуміння мовлення. (The Clinical Assessment of Language Comprehension – CALC). Miller J. F., Paul R. (1995)	Серія нестандартизованих завдань для оцінювання рівня розуміння мовлення через вказування, її дії з предметами, поведінкові прояви. Від 8 міс. до 10 років.
Діагностичний каталог спостереження аутизму (Autism Diagnostic Observation Schedule – Generic – ADOS-G) Lord, Risi et al. (2002)	Напівструктуроване спостереження за комунікативною поведінкою, соціальною взаємодією, грою, використанням дитиною предметів (в тому числі, поглядом, жестами, розподілом уваги). Довербальний та вербальний модулі.

Тест розуміння мовлення на слух (Test for Auditory Comprehension of Language – Revised TACL-R). Carrow-Woolfolk E. (1985)	Картинковий тест для оцінки розуміння значення слів (іменників, прикметників, дієслів), морфології (прислівників, одиниці-множини), та структури речення (питальне, заперечувальне). Від 3 до 10 років.
Анкета комунікативного розвитку МакАртур-Бейтс (MacArthur-Bates Communicative Development Inventory–MCDI). Fenson L. et al. (2007)	Збирає інформацію про мовленнєві та комунікативні навички за шкалами: «Слова та жести» – від 6 до 18 міс., «Слова та речення» – від 16 до 30 міс. «Словник та граматики» – від 30 до 37 міс. Розуміння й вживання семантичних категорій. Синтаксис, граматики.
Клінічна оцінка основ мовлення – дошкільна (Clinical Evaluation of Language Fundamentals – Preschool CELF-P2). Wiig, Secord, Semel (2006)	Оцінює навички розуміння мовлення, експресивне мовлення, зміст і структуру мовлення. Від 3 до 6 років.
Комунікативна матриця (Communications Matrix). Rowland (1996)	Інтерв'ювання батьків та спостереження. Фіксуються спроби дитини вступити в процес комунікації. Від 0,5 років
Шкала комунікативної та символічної поведінки – профіль розвитку (Communication and Symbolic Behavior Scales – Developmental Profile CSBS-DP). Wetherby, Prizant (2001)	Визначає комунікативну компетентність (використання дитиною погляду, жестів, предметів, звуків і слів). Опитувальник та спостереження. Від 0.5 до 6 років.
Шкала дошкільного мовлення – 4 (Preschool Language Scale – 4 PLS-4). Zimmerman, Steiner, Pond (2002)	Оцінювання розуміння мовлення та експресивного мовлення. Фонологія, морфологія, синтаксис. Фіксуються зразки мовленнєвої продукції. До 7 років.
Мовленнєва шкала Розетті переддошкільний вік (The Rosetti Infant-Todler Language Scale). Rosetti (2006)	Інтерв'ювання батьків та спостереження. Оцінюється розуміння мовлення та активне мовлення, використання жестів, прагматика, гра. Від 0 до 3 років.
Шкала ранньої соціальної комунікації (Early Social Communication Scales ESCS). P. Mundy et al. (2003)	Структуроване спостереження для оцінки ранніх проявів комунікативної поведінки (розподіл уваги, прохання, соціальна взаємодія). Від 9 міс.

На думку відомих дослідників аутизму [6], методики, що застосовуються для оцінювання комунікативно-мовленнєвих навичок, мають відповідати певним критеріям, і повинні:

- бути націлені на дослідження комунікативних функцій;
- аналізувати прояви довербальної комунікації (жести, погляд, вокалізації);
- оцінювати соціально-афективні поведінкові прояви;
- досліджувати соціальні, комунікативні та символічні навички;
- бути направлені на дитину, а не тільки на оцінку її здібностей батьками;
- мати змогу отримувати інформацію через спостереження комунікативної активності дитини, та

- користуватися залученням батьків до процедури оцінювання.

Проте, більшість з наведених методик, нажаль, надають тільки обмежену інформацію про соціально-прагматичне використання мовлення в ситуаціях спілкування, що є специфічним порушенням при аутизмі. [2] Додатковою перешкодою на шляху до отримання об'єктивних даних про рівень розвитку комунікативно-мовленнєвих навичок дітей з аутизмом виступає сама ситуація тестування, її стресогенність для дитини з РАС, а, відтак, і неможливість проявити максимум своїх здібностей та навичок. Тому, за нашим переконанням, процедури оцінювання різних сфер розвитку дитини з аутизмом взагалі, та комунікативно-мовленнєвої сфери зокрема, мають бути організовані таким чином, щоб сприяти розкриттю можливостей піддослідного й виявляти ранні пошкодження. А саме: процедура тестування не має бути жорстко фіксованою в часі, тестовий матеріал повинен бути цікавим дитині та відповідним рівню її розвитку, у експериментатора має бути можливість змінити послідовність подачі матеріалу та дослідити невербальні, найбільш ранні (в онтогенетичному розвитку) порушення.

Дослідити особливості розвитку й використання комунікативних навичок дітьми раннього віку з розладами аутичного спектра можливо лише за умови використання комплексу заходів. В даному випадку неможливо покладатися на батьківське суб'єктивне оцінювання рівня розвитку комунікації дитини. Проте, варто брати до уваги інформацію, яка отримується через опитування батьків, про особливості емоційного відгуку дитини, розуміння нею зверненого мовлення, використання дитиною предметів, що буде вельми корисно при організації комунікативного середовища для спостереження. Не варто очікувати об'єктивної оцінки комунікативних навичок дитини з РАС і через спостереження, оскільки за умови некерованості спостереження, дитина навряд чи продемонструє максимум своїх вмінь і навичок. Керованості й об'єктивності дослідженню комунікативних навичок можна додати використанням однієї з діагностичних методик, яка має чіткі критерії оцінювання і, одночасно, процедура якої є варіативною, з огляду на уподобання дитини.

Отже, одночасне й послідовне використання комплексу заходів, а саме: опитування батьків, спостереження комунікативної поведінки та застосування стандартизованої процедури оцінювання комунікативних навичок, надасть можливість різнобічно й об'єктивно дослідити особливості розвитку комунікативних навичок у дітей з розладами аутичного спектра.

Література:

1. Bloom L., Lahey M. Language development and language disorders. New York, Wiley. 1978.
2. Communication problems in autism / edited by Eric Schopler, Gary Mesibov, – Plenum Press: New York, (1985). – 336p.
3. Prizant B. M., Schuler A. L., Wetherby A. M. and Rydell, P. (1997). Enhancing language and communication development: Language approaches. In: D. J. Cohen and F. R. Volkmar (Eds.). Handbook of autism and pervasive developmental disorders. New York: John Wiley and Sons. – 605p.
4. Tager-Flusberg H. (1994). Dissociations in form and function in the acquisition of language by autistic children. In H. Tager-Flusberg (Ed.), Constraints on language acquisition: Studies of atypical children. Hillsdale, New York: Erlbaum.
5. Turkington C., Anan R. (2007) The encyclopedia on autism spectrum disorders. from www.factsonfile.com.
6. Wetherby A., Prizant, B., Hutchinson T. (1998). Communicative, social/affective, and symbolic profiles of young children with autism and pervasive developmental disorders. American Journal of Speech-Language Pathology, 7, 79-91.
7. Wetherby, Amy M., and Prizant, Barry M. (1998). Communication and Symbolic Behavior Scales manual. Baltimore: Paul Brookes Publishing Company.